

Nyelvjárás és nyelvi rendszer*

HEGEDŰS ATTILA

Nem ismertem MÁRTON GYULÁT. Amikor meghalt, még el sem kezdtem az egyetemi tanulmányaimat. Nevével és munkásságával dialektológiai tanulmányaim során találkoztam először, könyvét, a Magyar nyelvjárást (1970) KÁLMÁN BÉLA könyve (1966) mellett tankönyvként használtuk. Már akkor meglepett az a széles körű tárgyi tudás, ami könyvéből sugárzott. (És amit később, a Magyar dialektológia tankönyv egyes fejezeteinek megírása során oly jól használhattam, vö. HEGEDŰS 2001a.) Márton Gyula tudományos szervező és tanszék-építő szerepét a kolozsvári nyelvészek között PÉNTEK JÁNOSnak a Brassai-emlékülésen közel húsz éve elmondott szavai írják le pontosan (2005: 52), nyelvjáráskutató munkásságát pedig a Szilágysági nyelvatlasz (SzilNyA.) szerkesztése közben tanultam meg igazán értékelni. És amikor érdeklődésem a nyelvtörténet felé fordult, Márton Gyula nyelvjárás-történeti megjegyzései akkor is segítségemre voltak (HEGEDŰS 2001b 52). Amikor emlékét idézzük, úgy gondolom, leginkább akkor vagyunk hűek hozzá, ha a mai előadás témáját a nyelvjárásban köréből merítjük.

A dialektológia mint nyelvészeti rész tudomány a huszadik század tudománytörténetében sajátos utat járt be. A nyelvföldrajzi módszer gyakorlattá válása s ezáltal a dialektológia nyelvtörténeti hasznosíthatósága a század első évtizedeiben Európa-szerte a nyelvjárásban fellendülést hozta magával. E fellendülésnek fáziskéséssel jelentkező termékei a magyar dialektológiában a nyelvatlaszok voltak. És hogy a nyelvföldrajz még ma sem meghaladott, sőt az atlaszok egyesítésével, a számítógépes megjelenítésekkel új összefüggésekre tud rávilágítani, mi sem jelzi jobban, mint a Magyar Nyelv legutóbbi, 2016/2. száma. A múlt század hetvenes éveitől azonban az emberek elkezdtek szégyellni a nyelvjárásukat. A korábban nyelvjárásban beszélők szélesebb tömegeinek „szégyenlő-önfeladó atitűdje” (KISS 2001a: 221), továbbá az ekkor fellendülő és esetenként magának kizárólagosságot követelő strukturális-generatív nyelvszemlélet miatt úgy tűnt,

* A tanulmány a Márton Gyula születésének centenáriuma 2016. december 17.-én Kolozsváron szervezett emlékkonferencián elhangzott előadás írott változata.

hogy a nyelvjárástan alól kifogy a talaj: eltűnnek a beszélői, módszerei fölött pedig eljárt az idő. Ám a szociolingvisztika, amely mint SÁNDOR KLÁRA írja, elsősorban szemlélet (2000: 18), és ugyanúgy a gyűjtött s valóban elhangzott adatokra épít, mint a dialektológia, új fellendülést adott a nyelvjárási kutatásnak is, amely mindig is állította a változatok meglétét, kutathatóságát és a nyelvi rendszerben meglévő, megkerülhetetlen szerepét.

A nyelvjárás fontossága a beszélők számára elsősorban nyelvhasználati kérdésekben jelentkezik: erősíti a közösségi tudatot, őrzi és újrateremti a helyi kultúrát (vö. KISS 2001: 50–51b). A nyelvjárásnak a köznyelvi változat megtanulása melletti megőrzése a kulturális identitás szempontjából alapvető fontosságú. Hadd idézzem erre nézve HEGYELI ATTILÁt, akinek a szerepét a csángó gyerekek magyar nyelvű oktatásában mindenki ismeri: „Mi nem azt szeretnénk, hogy a XXI. században a moldvai csángó gyerekek bocskorban járjanak és ne ismerjék a számítógépet, hanem azt, hogy a modern kor előnyeit megtanulva, kihasználva, életüket olyan értékre alapozzák, amelyek gyökereikből fakadnak, amelyekre büszkék lehetnek. Csángóföld a magyar és a román kultúra mezsgyéjén található, ötvöz nagyon sok mindent, a hagyományos kultúra alapja mégis a magyar. Éppen ezért nem csak a köz- vagy irodalmi nyelvet tanítjuk, illetve az ezen való írást, olvasást, hanem állandóan figyelünk arra, hogy a nyelv lokális értékei, specifikus jellege megmaradjanak (a köznyelv és a nyelvjárás gyönyörűen megfér egymás mellett, ezek nem zárják ki egymást, sőt!), visszatánítjuk a helyi folklór, szokáskultúra anyagát, táncokat. Tehát megtanítjuk Arany János verseit, de ugyanúgy tanítjuk Lakatos Demetert is. Megtanítjuk a teljes hasonulást, de soha nem húzzuk alá pirossal, ha a gyerek azt írja, hogy »szekervel menek«” (SÁNTHA 2010: 22).

De a nyelvváltozatok figyelembevételére a „rendszer nyelvészetnek” (SÁNDOR 2000: 35) nevezett generatív nyelvészeti kutatásokban is megjelenik (szükségszerűen meg kell jelennie, ha nem akar félrevezető lenni). Csak jelzésszerűen utalok e kérdésben É. KISS KATALIN gyakorlatára az Új magyar nyelvtan egyes megállapításaiban (1998: 84, 87), ahol a szerző jól szerkesztett mondatnak tekinti a köznyelvtől eltérő, de a debreceni nyelvjárásban élő változatot is.

A továbbiakban megpróbálom bemutatni, hogy a dialektológia által feltárt konkrét adatok milyen hatással lehetnek a nyelvi rendszerezésre, hogyan bővítik a rendszert, s hogyan támasztják alá a rendszerről meglévő tudásunkat. Ez a konkrét adalék a népi határozószók vizsgálata során merült fel, és a szófaji rendszerezés körét érinti. S hogy miért a határozószókat választottam? A határozószók száma a köznyelvben mintegy 1000 tételt jelent, állítja KESZLER BORBÁLA (2000: 212). Kijegyzetelve az ÚMTsz. harmadik kötetéből a határozószói besorolású szavakat, ezek száma 526. Ha ezt a számot az öt kötetre kivetítjük, akkor a népi határozószók száma szerényen számítva is 2000–2500 között lehet. Ez a

szám több mint kétszeresen múlja felül a köznyelvben használatos határozószók számát, érdemes tehát megvizsgálni a nyelvjárási változatoknak a szókészletet bővítő, a rendszert színező tömegét.

A határozószók rendszerezésében többféleképpen járhatunk el. KESZLER BORBÁLA a Magyar grammatika című kötetben (2000) többféle rendszerezési elvet ismerttet: 1. a fogalmi tartalom jellege alapján, 2. a mondatbeli szerep alapján, 3. a morfológiai tagoltság alapján. Bemutatásom alapja eme harmadik lesz, mivel ez adja a leginkább tagolt rendszert, s ez szól (ha csak érintőlegesen) a keletkezésről is. A morfológiai alapú osztályozás jelenik meg D. MÁTAI MÁRIA könyvében, a 2011-ben megjelent Magyar szófajttörténetben is, ahol a szerző egy minden korra érvényes rendszert a morfológiai tagolás alapján vázol fel. Ez a rendszerezés kikerüli a névmási határozók/határozószói névmások csoportjának szófaji besorolásáról való megközelítési különbségeket, a továbbiakban a névmási határozószókat a szófaj tagjaiként vesszük számba (ebben megerősít MÁTAI mellett É. KISS KATALIN is, vö. 1998: 109). Alapként tehát MÁTAI csoportosítását követem, egyes helyeken kiegészítve KESZLER rendszerével.

A rendszer bemutatása mellett legalább olyan fontos a keletkezés módjáról beszélni, a kettő ugyanis nem választható el egymástól: be kell mutatni, hogy az, ami van, hogyan lett azzá, ami. A határozószók keletkezésében leginkább jellemző a ragszilárdulás és az összetétel. Emellett kisebb mértékben megtaláljuk a szófajváltást és az idegen átvételeket. Létrejöhethetnek ikerszószerű határozószók és határozószó értékű állandósult szókapcsolatok is. E két utóbbi kategóriát MÁTAI nem tárgyalja, pedig, amint látni fogjuk, a népi használatban legalábbis az egyiknek jelentősége lesz.

A határozószók rendszere morfológiai alapon:

1. Egyszerűek

1.1. Ragtalanok

1.1.1. Idegen átvétel (*abszolút*)

1.1.2. Szófajváltással alakult (*elvéve*)

1.2. Névszói alapú ragosak (ragszilárdulással alakult)

1.2.1. Primer ragos (*haza*)

1.2.2. Primer ragok halmozódásával szekunder ragos (*alkalmasint*)

1.2.3. Önálló szóból szekunder ragos (*suttyomban*)

1.2.4. Birtokos személyjelet is tartalmazó (*végtére*)

1.2.5. Fokjelet is tartalmazó (*feljebb*)

1.2.6. Kicsinyítő képzőt is tartalmazó (*jócskán*)

1.3. Névmási alapú ragosak

1.3.1. Primer ragos (*itt*)

1.3.2. Primer ragok halmozódásával szekunder ragos (*addig*)

1.3.3. Önálló szóból szekunder ragos (*mennél*)

- 1.3.4. Birtokos személyjelet is tartalmazó (*mostanában*)
- 1.3.5. Fokjelet is tartalmazó (*tovább*)
- 2. Összetettek
 - 2.1. Névmási határozószók
 - 2.1.1. Mutató névmási határozószók (*amott*)
 - 2.1.2. Vonatkozó névmási határozószók (*ahol*)
 - 2.1.3. Határozatlan névmási határozószók (*valaha*)
 - 2.1.4. Általános névmási határozószók (*bárhol*)
 - 2.2. Szerves összetételek
 - 2.2.1. Mellérendelők
 - 2.2.1.1. Szóismétléssel keletkezettek (*néha-néha*)
 - 2.2.1.2. Tőismétléssel keletkezettek (*unos-untalan*)
 - 2.2.1.3. Rokon vagy ellentétes értelmű szavak kapcsolatával keletkezettek (*maholnap*)
 - 2.2.1.4. Közőszóval kapcsolt mellérendelések (*egyszersmind*)
 - 2.2.2. Alárendelők
 - 2.2.2.1. Alanyos (*szívszakadva*)
 - 2.2.2.2. Tárgyas (*fogcsikorgatva*)
 - 2.2.2.3. Határozós (*karonfogva*)
 - 2.2.2.4. Jelzős (*lőhalálában*)
 - 2.2.2.5. Jelentéssűrítő (*homlokegyenest*)
 - 2.3. Morfológiai természetű összetételek (*délután*)
 - 2.4. Szeretlen összetételek (*alighogy*)
- 3. Ikerszószerű határozók (*hébe-hóba*)
- 4. Határozószó értékű állandósult szókapcsolatok (*akarva-akaratlan*).

Ez így összesen harminc kategória, amelyet felállíthatunk a köznyelvi határozószók alapján. Emellett fel kellett vennem egy harmincegyediket, a besorolhatatlan határozószók kategóriáját is.

Az ÚMTsz. harmadik, a K–M betűvel kezdődő kötetében található 526 népi határozószó egy részéről az ÚMTsz. nem ad információt, mivel ezeket az 1960-ig megjelent regionális szótárakból idézi, és esetükben csak visszaul az adott szótárra. Ezeket a jelentésmegadás hiánya miatt kivettem a vizsgálandók csoportjából. Az így megmaradó 471 határozószót próbáltam meg besorolni a meglévő rendszerbe. Előre kell bocsátanom, hogy ez a kis filológiai mélyfúrás nem reprezentatív, mivel csak az említett három betűvel kezdődő szavakat veszi figyelembe. Bizonyos típusok adathiánya tehát alapvetően ezzel a ténnyel magyarázható. A számok tehát csak hozzávetőleges értékűek, s csak módjával vetíthetők ki a népi határozószók teljes állományára.

Hiányzik a példa a határozószó értékű állandósult szókapcsolatokra, bár ezek hiányát ellensúlyozzák az ikerszószerű határozók. Hiányzik továbbá a mutató

névmási, a határozatlan és az általános névmási határozószók kategóriája is. Ez a hiány szintén a forrás jellegével függ össze, hiszen a mutató névmási határozószó *a, e* magánhangzóval kezdődik, a határozatlan *né-* és *vala-* kezdetű, az általános pedig *akár-, bár-* kezdetű szokott lenni.

Öt vagy annál kevesebb példával képviselteti magát az idegen eredetű határozószó (*kumszekágye* 'annak rendje-módja szerint', vö. BUDAY 1912: 195; *kám* 'körülbelül, mintegy' vö. PÉNTEK szerk. 2016: 410): mindkettő a románból való átvétel), a primer ragos névmási alapú (*másiütt, mindjaron*), a birtokos személyjelet is tartalmazó névmási alapú (*másodjára, mikortától, mindadán*), a fokjelet is tartalmazó névmási alapú (*majdább, legidébb*), a szóismétléssel keletkezett szerves összetételek (*körül-körül, közte-közte*), a kötőszóval kapcsolt mellérendelések (*másakárhon*), az alanyos alárendelések (*lélekszakadtával*), a tárgyas alárendelések (*mindösszevéve*), a jelentéssűrítő összetételek (*mindporig*).

5–15 közötti példával találjuk a szófajváltással alakult határozókat (*keceletlen, késztelen, kivéve, közvetlen*), a névmási alapú, önálló szóból származó szekunder ragot viselőket (*máskor, másodikra, mentől, mostanokba*), a rokon vagy ellentétes értelmű szavak kapcsolatával keletkezetteket (*keresztül-által, kívül-bévíül, kosul-bakul*), a határozós alárendelőket (*karonfogózva, mindmerőt, kevésvártatva*) és az ikerszószerű határozószókat (*kényen-kedven, kincre-koncra, lével-pével*).

16–30 közötti példát találunk a primer ragos névszói alapúakra (*karingosan, kényen*), a kicsinyítő képzőt is tartalmazó névszói alapú határozószókra (*későbbecsken, kettecsken, kicsidég, lassikán*), a névmási alapú, primer ragok halmozódásával alakult szekunder ragos alakulatokra (*márig, másunnan, másodvást, másánt, mostandon*), a vonatkozó névmási határozószókra (*mekkorán, mekkorára, melyikszér, merrünnen*), a töismétléssel keletkezett szerves mellérendelésekre (*kényén-kénytelen, kettéden-ketté, meres-merevén*), a jelzős alárendelőkre (*kar-szügyön, keresztharántékosan, lódögében, mezítfej*), a morfológiai természetű összetételekre (*keresztülfelé, legkiválóbbképpen, másodszeren, mindenfelőlrünnen, muszájképpen*) és a szervetlen összetételekre (*lopdelmódon, magaszóval, majdég, majdigen, mármostand*).

30 feletti megjelenést találunk a névszói alapú, primer ragok halmozódásával szekunder ragos szavak esetében (*kapatlanul, kaszont, képesint, képesleg*), a névszói alapú, önálló szói eredetű szekunder ragos szavaknál (*keresztületben, kunkorékban, lábtól, léppel, keservvel*), a névszói alapú, birtokos személyjelet is tartalmazó szavakban (*bolondjában, kárára, kölletekor, lefolytában, melegében, lassandjából*) és a névszói alapú, fokjelet is tartalmazó határozószókban (*későbbben, készebb, legjavában, korábbat*).

A köznyelvi határozószókkal való összevetés után jöjjenek azok az észrevételek, különlegességek, amelyekkel ez a népi szókészlet rendelkezik, s amelyek fessegetik, illetőleg bővítik a határozószók köznyelvi rendszerét. Besorolhatatlannak

tűnt ugyanis a *kardalészára* ~ *kardalészába* 'gazdátlanul, felügyelet nélkül, ill. tessék-lássék, felületesen', a *kétszerikszér* 'másodszer', a *kívántól* 'kóstolóba, mutatóba', a *későnesen* 'nagyon későn', a *lésen* 'főleg' és a *mindszente* 'mind-egyre' példákkal szimbolizálható csoport.

Ezeket és továbbiakat is figyelembe véve új sajátosan alakult csoportokat alakíthatunk. A *későnesen*-ben megállapíthatunk egy *-s* képzőt, és azt találjuk, hogy több, már besorolt alakulat esetében is jellemző ez az *-s* képző (*későnesen*, *készületesen*, *koránosan*, *korásan*, *könnyedesen*, *közeleset*, *különösen* 'külön-külön, egyenként', *magyarmiskásosan*). Egy másik sajátos típust képviselnek az elvonással keletkezett határozószók. Ezekben a határozórag nem a névszói tövön szilárdul meg, hanem az elvont (igei) tövön (itt esetleg feltételezhetünk egy rejtett igenévi, vagyis névszói tövet is akár): *kívántól* 'kóstolóba, mutatóba', *látra* 'látszólag, külsőre', *léppel* 'lassan, lépésben', *loppal* 'lopva, titokban', *mondra* 'megrendelésre'. Különleges elvonás, ahol a szó kezdete válik feleslegessé: *méntelen* 'nagyon sok, töménytelen'. Létezik a *kettedikszér* 'másodszer', és ennek analógiájára a szóvég adaptációjával jöhetett létre a *kétszerikszér*. Az analógia máshol is tetten érhető: a *mezítláb* mintájára alakulhatott a *mezítfej* és a *meztélfejjel* 'hajadonfőtt'. Szintén sajátos csoport az utótagjában *-rűn*, *-rűnnét* elemet hordozó határozószók csoportja (*kívülrűn*, *kívülrűnnét*, *lejtőrűnnét*, *merrűn*, *messzi-rűn*, *medrűnnét* stb.). Ezekben az utótag felbontását a szintén adatolható *messzi-rűn* segítségével adhatjuk meg: a *-ról* határozórag kiegészülhet még a nyomatékosítást szolgáló *-nen*, *-nét* raghalmozásokkal. A *mindszente* a morfológiai természetű összetételekkel látszik rokonságban levőnek.

Az alapszó ismeretlen volta nem tette lehetővé az állásfoglalást a *lésen* esetében. Sajátos a *kardalészára* esete. Itt ugyanis valószínűleg egy elhomályosult szóösszetétellel van dolgunk, melyben a *kordé* és a 'rendetlen kerítés' jelentésű *lésza* szavak alkotnak egy határozószót (TESz.).

Látható tehát, hogy még ez a rövid, szűrőpróbaszerű áttekintés is jó néhány különlegességet hozott felszínre az élő nyelvhasználat kincsesbányájából. Ezek a kincsek ott lapulnak A romániai magyar nyelvjárások atlaszában (RMNyA.), a regionális atlaszokban, a tájszógyűjteményekben. Csak remélhetjük, hogy akadnak Márton Gyula-követők, akik felismerve a nyelvjárásoknak a nyelvi rendszert formáló hatását, munkásságukat hozzá hasonlóan a nyelvjáráskutatásnak szentelik. Márton Gyula emlékét így őrizhetjük meg leghívebben.

Irodalom

- BUDAY PÉTER 1912. Dési tájszók. *Magyar Nyelvőr* 41: 193–196.
- HEGEDŰS ATTILA 2001a. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 375–408.
- HEGEDŰS ATTILA 2001b. A 3. személyű tárgyas igereg kérdéséhez. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 2*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 49–54.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ 2001a. A regionális nyelvhasználat vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 175–256.
- KISS JENŐ 2001b. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 23–56.
- É KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- MÁRTON GYULA 1970. *Magyar nyelvjárástan*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, Babes–Bolyai Tudományegyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Kar.
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Regionalitás és egyetemesség a kolozsvári nyelvészek munkásságában. In: PÉNTEK JÁNOS szerk., *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–53.
- PÉNTEK JÁNOS szerk. 2016. *A moldvai magyar tájnyelv szótára 1/1. Moldvai magyar — közmagyar rész. A–K*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt.–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995–2004.
- SÁNDOR KLÁRA 2000. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás*. Csíkszereda, „Apáczai Csere János” Pedagógusok Háza Kiadója. 9–58.
- SÁNTHA ATTILA 2010. „A gyerekek szeretete tartotta bennem a lelket” — beszélgetés Hegyeli Attilával, a Csángó Oktatási Program vezetőjével (2000–2010). In: KOSZTÁNDI TÍMEA–ILDIKÓ szerk., *Tíz év Moldvában. Csángó Oktatási Program 2000–2010*. Kézdivásárhely, Zelegor Kiadó. 11–31.
- SzilNyA. = HEGEDŰS ATTILA szerk., *Szilágysági nyelvatlasz*. Budapest–Piliscsaba, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2000.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

Dialectology and linguistic system

In his lecture given at the Gyula Márton Memorial Conference, the author gave a presentation on the relationship between dialects and linguistic taxonomy. Dialects always represent live language use, therefore, through their facts they can overwrite and refine previously known categories of scientific taxonomy and classification. The author describes such a case by examining the adverbial category: by collecting the adverbs from the third volume (K–M) of “Új magyar tájszótár” (New Hungarian Dialect dictionary, ÚMTsz.), and organizing them into the known categories, he demonstrates the versatility of folk adverbs, and also the fact that beyond already known groups, based on morphological development, further groups should be considered. And, since the corpus of folk adverbs includes 2.5–3 times as many words as those found in the common language corpus, new groups may shed light on the colourfulness of live language use. The study is intended to serve as an initiative towards the scientific usage of the linguistic material explored and accumulated by Hungarian dialectologists during the last decades (and recorded in dictionaries, regional atlases), the integration of the value they represent into descriptive linguistics.

Keywords: folk adverbs, part of speech categorization, dialectology